

عودة الروح / שיבת הרוח

זהייה קונדוס

איזו סוגה סיפורית, מאלו המוכרות לנו, היא המתאימה ביותר כדי לכתוב את האירועים שחווינו במאי האחרון? את מה, ואת מי, הסיפור על האירועים עוזר לנו להבין? והאם הבנה שלו תספיק כדי להפוך את הסכנה הטמונה בו להזדמנות?

מסה זו מחולקת לשלושה פרגמנטים. בפרגמנט הראשון אציג כמה סוגות סיפור מן הספרות הערבית המודרנית ואסמן את המתחים שנכפו עליהן ואת הארגון מחדש של היחסים ביניהן, בצל תהליכי כינון הדיסציפלינה לפי תפיסת המדע המודרנית. בפרגמנט השני אציע ביקורת על מושג הנרטיב, הפועל כסוגת הסיפור המגשרת על העוינות הפוליטית בין פלסטינים ליהודים. בהקשר זה אטען שאף כי המושג מציב חוויות אישיות ורגשות במקום תיאור עובדתי, הוא למעשה נשמע לרציונל מודרניסטי התוחם את השיחה בין שתי הקבוצות ואת סיפוריהן בגבולותיו של מדומיין לאומי-חילוני, ניאוקולוניאלי וניאואוריינטליסטי. הדחיפה לדה-סקולריזציה של הספרות הערבית המודרנית והקריאה לפְּרָה-נרטיב, היינו להצפת השיחה בין פלסטינים ויהודים בריבוי סוגי, חיוניות בטרם נגיע לפרגמנט השלישי והאחרון של המסה. בפרגמנט זה אתאר בקצרה את האפקט של אירועי מאי על פלסטינים, אעמוד על שאלת היסוד שהוא מציב מול יהודים, ואסמן את מה שהוא מאפשר לשני העמים להבין.

1

במחקרי הנוכחי אני מנסה לערער על תזת החילון של הספרות הערבית המודרנית, זו שהתעצבה בין היתר בצל תנאים קולוניאליים ומאבק אנטי-קולוניאלי. בין היתר, אני בוחרת

* תודה מיוחדת לרבקה פלדחי, שאול סתר, דנה לוי ולידר ארצי על הקריאה הדקדקנית והעזרה בחידוד הקשרים בין הפרגמנטים.

מחדש את כתיבתו של טה חוסיין (1889-1973), מועמד נצחי לפרס נובל לספרות ומי שנחשב בדרך כלל לאחד האחראים לחילון הדיסציפלינה. בפרט, אני מעיינת באוטוביוגרפיה של חוסיין ומנסה לזהות בה את מקור הפריחה הרגשית והביקורתית שלו ואת הישענותה על מחשבתו של מוחמד עבדה, אחד מסמליה המובהקים של הרפורמה המודרנית באסלאם, שחוסיין ראה בו את ראשון מוריו.

אבל אין עשן בלי אש, כפי שאומרים. מחקריו של חוסיין עוררו לא פעם פאניקה בקרב בני דורו המשכילים – אלו הדתיים, אך לא רק הם. ניקח למשל כמה רעיונות שהביע בספרו *في الشعر الجاهلي (על השירה הג'אהלית; حسين 1926)*. המתודה שהצהיר עליה בספר היא של דקארט, זו שדקארט מאפיין באמצעותה את לידתו של העידן המודרני באירופה וטוען כי היא תנאי הכניסה של ארצו למודרנה. לפי חוסיין, כאשר אנו ניגשים למלאכת הפרשנות, הביאור וההיסטוריוזציה של הספרות, עלינו קודם כול *أن ننسى* – לשכוח – את הלאומיות שלנו ואת מאפייניה ולשכוח את דתנו וכל הקשור לה; עלינו לשכוח את הכול ולתת דעתנו רק על שיטות המדע הנכונות (שם, 12). היעד ברור, הוא קובע בתחילת ספרו: *ثورة أدبية*, מהפכה בחקר הספרות ובכתיבה עליה, שתביא לתמורות בהיסטוריה – או, הוא מחדד, למה שאנשים מסכימים ביניהם שהוא היסטורי (שם, 6).

מבין סוגות הסיפור חוסיין משתמש ב-*شعر (שירה)*, ב-*تاريخ (היסטוריה)*, ב-*أسطورة (מיתוס)* ובטקסטים דתיים, והגדרותיו לכל אחת מהסוגות משתנה מדיון אחד למשנהו לפי היחס בין הצמדים שהוא דן בהם. השירה הג'אהלית, כך הוא טוען למשל, אינה כשמה – שירה מהתקופה הטרומ-אסלאמית, מן העידן הערבי הפאגאני; למעשה מדובר בקורפוס שהומצא לאחר שהאסלאם התבסס במסגרת מדינית, והוא מלמד על מחבריו (שם, 7). אבל אל לנו להתאבל על אובדן העבר, הוא מרגיע; הקוראן מתעד נאמנה את אותו עולם שלא נשמר בשירה (שם, 8).

ואולם בהמשך דבריו מידת כוחו של הקוראן, כלומר מהימנותו ההיסטורית, מתנפצת אל הקרקע. "התורה יכולה לספר לנו על אבראהים ועל אסמאעיל, והקוראן יכול לספר לנו עליהם גם כן, אבל עצם אזכור שני השמות הללו בתורה ובקוראן אינו מספיק כדי להוכיח את הימצאותם ההיסטורית" (שם, 26). "אנו מוכרחים", הוא מוסיף, לראות בסיפור זה מעין *حيلة (תחבולה)* שנועדה לשרת אינטרסים כמו כלכלה, דת ופוליטיקה (שם). מבלי לציין על איזה עידן בדיוק הוא מדבר, חוסיין כותב שהתחבולה חוזרת לעידן שבו היהודים הגיעו לצפון ארצות ערב והתיישבו על אדמות הערבים הילידיים, ומלחמות התחוללו בין שתי הקבוצות. הסיפור על הקשר בין ערבים ליהודים, באמצעות הזיקה בין הקוראן לתורה, הוא מיתוס ששירת את מטרות הסולחה ביניהן, וכך הפכו "ערבים ויהודים לבני דודים, מה גם שאי-אפשר להתעלם מכך שבין שתי הקבוצות יש דמיון לא קטן, הרי אלו ואלו הם שמים" (שם, 27).

בהיותו נהדאווי, כלומר אינטלקטואל רנסנסי, היה חוסיין מהנמרצים ביותר שלמדו, תרגמו ועיבדו לערבית טקסטים מהמיתולוגיה היוונית. אבל השימוש שלו במילה מיתוס בהקשר ספרו על השירה הג'אהלית נתפס כשלילה, ובאוזן דתית העלה בצדק קונוטציות

ישירות של מכחישי נביאים. ועדה מיוחדת שהוקמה באל-אזהר, המוסד הדתי-חינוכי הוותיק, הגישה דוח מיוחד ובו קבעה שספרו עלול להביא ל"פوضى الحادية" (כאוס אתאיסטי; رضا 1926). במהדורות הבאות של הספר נשמר החלק הקובע כי הקוראן הוא אוסף של סיפורים היסטוריים מהימנים, אבל נמחקה המיתוזה של אבראהים ואסמאעיל.

2

בשיחות בין פלסטיני 48' ויהודים ישראלים (הכוונה לשכבה דקה מאוד מתוך המעמד המשכיל שחיה לפי תפיסת עולם חילונית), אם במפגשים מאורגנים אם בשיחות חברים מזדמנות במרפסת, המשתתפים נמנעים משימוש במאגר הסוגות שחסיין עוסק בהן. בשירה הם לרוב אינם נוגעים; מיתוס נשמע שקרי מדי; וגם אם היו רוצים לדון בספרי דת על כוס בירה, אין להם מספיק ידע. כשני קולקטיבים, ששייכים לשני עמים שיש ביניהם עוינות פוליטית אבל מרגישים קרבה בגלל הצטלבות של תפיסות עולם תרבותיות, הם מעדיפים לדבר על נרטיבים. הנרטיב הוא אחד המונחים המארגנים של החיים המודרניים בכלל ושל היחסים בין שתי הקבוצות בפרט. הצלחתו נמדדת בקלות שבה נדר מהאקדמיה והפך למונח שגור. בשפת היומיום הנרטיב הוא מעין כספית, נוזלי וגמיש לשימוש, והוא מבטא עמדה שדוגלת בריבוי של נקודות מבט. כללי ההפעלה שלו פשוטים: לא מתווכחים עם חוויות אישיות, לא מערערים על רגשות, לא משווים סבל. לפלסטינים יש נרטיב, וליהודים יש נרטיב, וכל קבוצה לוקחת על עצמה את המשימה לייצג את הנרטיב של העם שלה. לשני הנרטיבים יש מאפיינים טרגיים העונים על הציפייה של אריסטו מטרגדיות טובות.

הנרטיב הפלסטיני חג סביב הנכבה: זו נתפסת כנקודת האפס בהיסטוריה הפלסטינית המודרנית. בשיחות עם יהודים, לא מעט פלסטינים נמנעים מלציין שפלסטין הייתה חלק מהאימפריה העות'מאנית, אם מחשש שיעשה בעוברה זו שימוש נגדם ("הנה, גם לפני ישראל לא הייתם מדינה ריבונית"), אם משום שהם סולדים מן העידן העות'מאני ורואים באימפריה כוח כובש. פריצה של הכרונולוגיה הפלסטינית אל מעבר לעידן המודרני מחייבת נשימה עמוקה ומסע אל היסטוריה שאינה מתיישבת עם הנרטיב ההגמוני של הנאורות – היסטוריה שבה האסלאם עיצב אימפריה של מדע בטעות ולא בכוונה. אל-קודס תצוין במפגש כשמדברים על סנטימנטים חברתיים כלליים, אבל לעיסא ומוחמד והברית החדשה והקוראן לא יהיה משקל רציני בשיחה.

הנרטיב היהודי הישראלי מקודד על פי אירוע השואה. השואה משמשת את הקבוצה כהוכחה אקטואלית לכך שהעם היהודי נדרש להקים לו מדינה לאומית משלו, ושבעצם לא הייתה לו ברירה אלא לפזר ולגרש עם אחר. מזרחים שבאו לפלסטין מהעולם האסלאמי והערבי, אם יהיה להם ייצוג בשיחה, יציינו סדרה של פעולות אלימות נגד יהודים אבל יתקשו לסמן אירוע שווה בעוצמתו לשואה, ולעיתים קו העלילה שלהם ידמה יותר לזה הפלסטיני. בגלל מתחים פנים-יהודיים בין חילונים לדתיים, האחרונים ייעדרו מהמפגש. שיחה בין-דתית בין יהודים לפלסטינים מתקיימת בשוליים, ולעיתים נדירות. בשיחה

יזכרו פרעה ויציאת מצרים, אבל לא יצוין המקל של משה ולא אירוע פתיחת ים סוף. ייעשה שימוש במילים כמו גאולה וארץ אבות, אבל לא תוזכר התורה. אף שבשיחות בינאישיות ובין-קבוצתיות הנטייה היא שלא להתווכח עם רגשות ולא להשוות בין כאב לכאב, עיבוד של רגשות והשוואה פעילה הן פעולות חיוניות הן למוביליות של העלילה, הן להזדהות של האחר עימה. לנכבה ולשואה עלילות מורכבות, הדוקות סיבתית, והאפקט שלהן יעיל. השואה מרככת את לב הפלסטינית שמכירה בטראומה היהודית, אבל מכיוון שגורלה ואובדנה שלה הם אפקט ישיר של אותה טראומה, כפי שהסבירו לה, הזדהותה נשארת דרוכה. היא תזדהה באופן שלם עם השואה כאשר מתנתק הקשר הסיבתי בין שני האירועים, למשל כאשר היא ניצבת מול יהודים ניצולי שואה שלא בחרו בפלסטין כמקום מפלט. לעומת זאת, הנכבה כן מצליחה לעורר אצל חלק משומעיה היהודים רגש של חמלה. התפיסה הטרגית של העצמיות היהודית משמשת את היהודים כערוץ להזדהות עם הנכבה. לעיתים אף קורה שאחד היהודים המשתתפים בשיחה על נרטיבים מזדהה עם הסיפור הפלסטיני עד שנראה שהוא נהיה פלסטיני בגוף; להפנים את הסיפור הפלסטיני פירושו להיות יהודי באמת.

אבל אל לנו לחשוש מהתכולות. מדינת ישראל, שלוקחת בעלות על הסיפור היהודי, שומרת את חוויית הנרטיב הפלסטיני של חלק מאזרחיה בגבולות התחום האסתטי. היא מקדשת את השואה אך מטהרת אותה מנרטולוגיה, מפרשנות. בזמן היא שמחה על ההישג של חלק מאזרחיה, שהפכו את הנכבה לנרטיב. כך, בשעה שהמדינה מספרת על היסטוריה, היא מאפשרת לפלסטינים לספר סיפורים. האם בכלל הייתה נכבה? תלוי בפרשנות.

אבל טוב, אל לנו לטעות: אין כאן מרוויחים ומפסידים. נרטיב כופה מניפולציה על שני הצדדים. מכוח השימוש בו, המונח הנזיל הופך מקובע. הוא פועל כסוגה הראויה והבלעדית המאפשרת מפגש בין שתי הקבוצות, ומתוך כך הוא מחייב הדרה של סוגות אחרות כמו שירה, מיתולוגיה, ספרות דתית והיסטוריה. הוא כופה על שני הצדדים להמשיך להישמע לנרטיב האם של המודרנה. הוא אוסר את ההיסטוריה אל שיח ופרקטיקה גיאוגרפיים ואתניים, מקבע את השייכות למקום בפיזי ובממשי, מהדהד רעיונות ניאור-אוריינטליסטיים ועורך דה-לגיטימציה לרציונליזם דתי ומטפיזי. כך הכניעה לנרטיב, על חשבון עושר הסוגות בערבית ובעברית על אף הפולמוסים שהן יכולות לעורר, מעכבת למעשה הבנה אמיתית ושלמה של מה שמכונן את העצמיות הקולקטיבית של שני הצדדים, ועל כן מכשילה מבעוד מועד את מכלול המאמצים הדה-קולוניאליים ומלבה את העוינות.

3

אירועי מאי 2021 עוזר לנו להבין כמה דברים בעלי משמעות:

1. הבלכול שתקף את מדינת ישראל נובע בין היתר מכך שמחוללי האירועים מהצד הפלסטיני מפוזרים במרחב, וחלקם לא צפויים בהתחשב במפה הפלסטינית הפוליטית. לא האליטה הפלסטינית ולא מעמד הביניים הם שחוללו את האירועים, לפחות לא

באזורים שסימנו אותם כמפנה במאבק הפלסטיני לשחרור. המחוללים הם אנשים שיש להם הרבה מה להפסיד – אנשי מעמד הפועלים בערים הפלסטיניות ההיסטוריות כמו רהט, לד, רמלה, יאפא ועכא, בעלי דפוסי חיים דתיים. אחרי שנים של גסיסה איטית, מעמד הפועלים ניתק כמו ידיו את הגוף הפלסטיני ממכשיר ההנשמה המלאכותי שחובר אליו; ורק לרוח יש את הכוח לחולל תמורה הוליסטית. אמנם לתת שם לפעולתם של האנשים פירושו לגנוב אותה מהם, לקחת עליה בעלות, אבל בהשאלה מתאופיק אל-חכים – עוד ענק של הספרות הערבית המודרנית – אפשר לקרוא לה *عودة الروح*, שיבת הרוח הפלסטינית.

2. אלימותן של מפלגות ימין קיצוני והרדיקליזציה של פרשנותן לטקסטים יהודיים דתיים דחפה את קהלן לבצע מעשי עוינות נגד ערבים בגלל היותם ערבים. אלימות זו, בחסות החוק ובלוויית שתיקה צורמת של הרוב היהודי, מעמידה בסכנה של ממש את המשך קיומו של העם היהודי. מה שמעלימים ממנו עין – יש מי שייקח אחריות על פרשנותו ותרגומו. כפי שארגון דאעש מציב בפני אינטלקטואלים מוסלמים את הכורח לחזור לשאלת היסוד "מהו האסלאם", ומניע רבים מהם לשוב ולקרוא בקוראן ולפתח הרמנויטיקה מוסלמית חדשה, כך אלימות בשם היהדות מחייבת אינטלקטואלים יהודים לחזור אל התורה ואל שאלת היסוד "מהי היהדות".

ובכן, לאיזו סוגת סיפור אפשר לשייך את קיומו ההיסטורי הריאלי של אבראהים? התשובה לשאלה זו אינה משנה כהוא זה את הכוח של שמו בתפיסה הקולקטיבית של כולנו. שמו יכול לזמן שמות אחרים שיעזרו לנו להבין כיום מאין הגענו ומה אנחנו רוצים להיות; הוא הוכחה שהיהודים והתורה לא במקרה מופיעים בדיון מודרני סוער על ההיסטוריה של השפה והספרות הערבית. אם כן, מצד אחד החלופה של שכחה לא צריכה להיות פאניקה של היזכרות; מצד שני, למי יש זמן לסיפורים כשהזמן דוחק?

נקודה חשובה נוספת שהאירועים מלמדים אותנו, לדעתי, היא שבהיסטוריה אין קיצורי דרך ואין פעולה ללא סיפור. לכן על הספרות הערבית, הספרות העברית והאמונים עליהן לקחת אחריות ולחשוב שוב מהי ספרות, לרענן את תפקידה החברתי והפוליטי, להחיות את התנועה ההיסטורית בין סוגות הסיפור הקלאסיות, ולאפשר את ביטויי התשוקה למיתולוגי ולדתי של רבים מנמעניהם.

מרכז מינרבה למדעי הרוח ובית הספר למדעי התרבות, אוניברסיטת תל אביב;

Forum Transregionale Studien, ברלין

ביבליוגרפיה

حسين, طه, 1926. *في الشعر الجاهلي*, القاهرة: دار الكتب المصرية [חוסיינ, טה, 1926. **על השירה הג'אהלית**, קהיר: דאר אל-כתב אל-מצרייה].

رضا, محمد رشيد, 1926. "كتاب في الشعر الجاهلي، رأي لجنة العلماء فيه"، المنار 2، ص 132-128 [רדא, מוחמד רשיד, 1926. "ספר על השירה הג'אהלית ודעת ועדת העולמאא עליו", אל-מנאר 2, עמ' 132-128].